

VARÁZSSZAVAK

A magyar népmesék világában a varázsszavak, varázsmondatok kimondásával a mesehős valamilyen csodás cselekedet végrehajtására lesz képes: láthatatlanná válik, valamit odaidéz vagy eltüntet stb. Ilyen formákra gondolok: „Hipp-hopp, ott legyek, ahol akarok!”, „Terülj, terülj, asztalkám!”, s a csoda azonnal meg is történik. Én ezúttal néhány „nemzetközi” varázsszót, varázsszöveget mutatok be olvasóimnak. Azt hiszem, ezek is ismerősen csengenek mindnyájuk fülében.

Abrakadabra. Ez az ősi keleten bukkan fel először, de bűverejét még a középkorban is őrzi. Eredetileg az volt a szerepe, hogy amulettként a nyakba akasztva megvédje az embert a láztól s a démonoktól. Az abrakadabra bűvös háromszöge így festett:

A b r a c a d a b r a
A b r a c a d a b r
A b r a c a d a b
A b r a c a d a
A b r a c a d
A b r a c a
A b r a c
A b r a
A b r
A b
A

Annak magyarázatára, hogy a varázserő hogyan mutatkozik meg ebben a bűvös háromszögben, nem vállalkozom, mivel az érzéki világ kereteiből kilépő világszemlélet szükséges hozzá, de az tény, hogy a középkorban mintaképe volt a misztikus rejtvényeknek. Egy időmilliomos francia szerzetes a cellája magányában „megfejtette” titkát. Kiszámította, hogy 1024-féleképpen olvasható az ábrában az „abrakadabra” szó, és e varázsos ismétlődésben rejlik a tizenegy soros háromszög bűvös hatalma. Maradjunk ennyiben!

Csiribí-csiribá. Ez egy bűvészmutatványt bevezető vagy varázslatot érzékeltető, tréfás varázsszó. Alighanem összefügg *csiribiri* szavunkkal, az pedig – legalábbis Zaicz Gábor Etimológiai szótára szerint – olasz komédiások révén terjedhetett el nyelvünkben.

Hókuszpókusz. Hihetőleg az 'ez az én testem' jelentésű latin *hoc est corpus (meum)* miseszövegrészletből alakult, mivel a latinul nem értő hívek a kenyér átváltoztatásának „varázsigéjeként” tekintettek erre a szövegrészre. Hozzánk német közvetítéssel került a 18. század közepén, de már bűvészkedés közben használt varázsigeként.

Szezám, tárulj! – mondhatnám még az Ezeregy éjszaka meséiből elterjedt varázsmondatot, amelynek elhangzásakor megnyílik a kincses barlang bejárata, de abba a barlangba – hely hiányában – már nem léphetünk be.

VIRTIGLI

Egy Miskolcra kapott levélből idézem a következő pár sort.

„Az alig egy hete elhunyt filozófusról, Molnár Tamásról olvastam egy méltatásban ezt: »Valamiért azt hittem, hogy jezsuita pap, holott valójában virtigli civil volt.« Mit jelent a virtigli szó? Talán azt, hogy vérbeli, s a két hasonló hangzású szó esetleg össze is tartozik?»

Igazán szellemes feltételezés olvasónk ötlete, főleg azért, mert a *vérbeli* szónak nemcsak hangzása, hanem a jelentése is közel áll a *virtiglié*hez, ám a két szónak nincs köze egymáshoz. A *vérbeli* melléknév ősi, finnugor eredetű *vér* szavunk *-beli* képzős származéka, amely eleinte azt jelentette: 'véres', illetőleg 'vérségi', majd a 20. századtól azt is: 'a maga nemében kiváló, igazi, valódi', a *virtigli* ellenben ... , nos, ennek magyarázatához más oldalról kell közelítenünk.

A régi magyar nyelvben nyomát sem találjuk a *virtigli* szónak. A 19. század utolsó negyedében bukkan fel először, mégpedig

katonai műszóként, 'valóságos, tényleges' értelemben. Ez ugyan-
is nyelvünkben német, közelebbről ausztriai német jövevényszó,
amely a *wirken* 'működik, tevékenykedik' igével összefüggő *wir-
klich* szóból származik az Osztrák–Magyar Monarchia idejéből.
Tudvalevő, hogy a monarchiabeli magyar bakákat a közös had-
seregben igyekeztek legalább arra megtanítani, hogy a jelentés-
tételre képesek legyenek németül is. Ez általában sikerült is, de
az eredmény a különféle hanghelyettesítések és népetimológiás
változtatások következtében többnyire siralmas volt. Íme, egy
már-már legendásnak számító formula, amely bennünket ezút-
tal közvetlenül is érdekel. A hivatalos változat (Herr wirklicher
Wachtmeister, ich melde gehorsamst...) bakáink szájából gyak-
ran így hangzott: „Herr virtigli, verd ide hozzám...”

S mit tesz Isten!, a *wirklich* formából kovácsolt *virtliki*, *virtik-
li*, *virtigli* változatok közül az utóbbi meg is honosult nyelvünk-
ben. Megtalálható a népnyelvben – már Szinnyi József Ma-
gyar tájszótárában is benne van –, a városi szlengben, az ún.
„fattyúnyelvben” (megtaláljuk több szlengszótárban), sőt az
értelmező szótárakban is szerepel. Napjainkban mintha még
divatozni is kezdene! Ilyeneket hallunk, olvasunk: „őseink *vir-
tigli* zsellérek voltak” (egy internetre föltett naplóból); „A *vir-
tigli* alföldi leány nem érezte magát otthon a hegyek között”
(egy színésznőről szóló leírásból) stb.

Szó, ami szó: a *virtigli* nem *vérbeli*, azaz törzsökös, tősgyöke-
res magyar szó, de egykori bakáink által kiformált, kissé bi-
zalmas, tréfás, de már szintén magyarrá alakított, ízes szó; ez
is a mi kutyánk kölyke.

TELEFONICE

Egy budapesti levélíró, akivel már többször váltottunk leve-
let, sőt telefonszámomat is ismeri, alig pár hete felhívott, s a
következő érdekes, egyúttal pedig szellemes formában feltett
kérdéssel örvendeztetett meg: „Elnézését kérem, amiért ezúttal

nem levélben, hanem a legegyszerűbb módon, telefonice keresem meg, de nagyon szeretném tudni, hogy mi az az ice a telefonice szó végén? Én valamilyen latinus képzőnek gondolom, de a telefon szó tudomásom szerint nem latin!”

Valóban nem latin, hiszen mi a németből vettük át, de olyan nemzetközi szó, amely a legtöbb nagy európai nyelvben megvan, elemei pedig egészen a görögig vezethetők vissza, hiszen a ‘messze, nagy távolságra’ jelentésű görög *tíle* és a ‘hang, beszéd’ értelmű, ugyancsak görög *foni* szó rejlik benne. Egyáltalán nem meglepő hát, hogy a valóban latin *-ice* határozószó-képző is hozzákapcsolódott, s így a *telefonice* voltaképpen azt jelenti: ‘telefon útján, telefonon’. Egyébiránt köszönöm tanulságos kérdését, mert ez mindjárt remek alkalom számomra annak legalább egy-két példával való bemutatásához, hogy latin, esetleg más idegen képzők nemegyszer hozzákapcsolódnak nem csupán nemzetközi, hanem magyar szavakhoz is!

Kezdjük néhány **névszóképzővel!** A latin *-ista* főnév-, illetve melléknévképző található meg *egyetemista*, *forgalmista*, *irodista*, *zongorista* szavunk végén. Érdekességképpen: van közöttük egy *-isza* végű is, a *masiniszta* („ki a gőzöst, ki a gőzöst igazítja”). Az *-áció* képzős szavak között ott találjuk a bizalmas, tréfás hangulatú *kitalációt* is, a *(t)órium* képzősek között pedig a *pipa* és a *szilva* szóból képzett *pipatórium* és *szilvórium* szót is.

Igeképzőink között is vannak olyan idegen eredetűek, amelyek magyar szóhoz kapcsolódnak. Például a latin *-izál* képzővel jött létre ‘dologtalanul uraskodik’ jelentésű *urizál* szavunk, *sétafikál* vagy *sétifikál* igénk pedig a szintén latin *-fikál* képzőnek köszönheti létét.

Határozószó-képzőink között is akadnak idegen, főleg latin eredetűek. Elsősorban éppen az *-ice*, amely nemcsak idegen eredetű szavainkban fordul elő, mint *hermetice* ‘légmentesen’, *teoretice* ‘elméletileg’ stb., hanem régi, valamint azokból alakított magyar nyelvújítási szavakban is, mint amilyen az *elméletice*, *gyakorlatice* vagy éppen a cikkem kiindulópontjával szolgáló *telefonice* határozószó.

Lényegice ez a válaszom telefonáló ismerősöm kérdésére. Mint soraimból kiderülhetett, nem hibáztathatók ezek a *lényegice, telefonice* származékok sem, de azért a választékos köznyelvbe mégiscsak jobban illenek ezek: *lényegében, telefonon*.

ELÉRHETŐSÉG

A kérdés, azaz inkább panasz, amelyre a következőkben válaszolok, a világ egy másik, távoli részéből, az USA-beli Ohio államból érkezett. Feladója egy ott élő, de anyanyelvét szerető magyar, aki az újabban minduntalan hallható és olvasható *elérhetőség* szó helyessége vagy helytelensége felől érdeklődik, s ebbeli kételyeire szeretne tőlem választ kapni. Egyébként korántsem ő az első, aki „nemtetszőleg” figyelt fel erre a szóra, azaz nehézkesnek, nyakatekertnek érzi. Telefonon egy jeles művészünk is felhívott pár éve azzal, hogy marasztaljam már el valahol ezt a „borzalmas” új szót, mármint az *elérhetőséget*. Elismerem: mindazoknak, akiknek ilyen vagy olyan okból nem tetszik ez a szó, nagyon is jó a nyelvérzékük, mert azt súgja, jelzi nekik, hogy ezzel a szóval valami nincs rendben, hiszen nem szoktuk használni.

No igen, korábban valóban nem használtuk, mert nem volt rá szükség. Ez a magyarázata annak, hogy még a legújabb értelmező szótárban sincs benne. De mióta – hat, nyolc vagy tíz év óta – egyre több embernek négy-öt vagy akár még több olyan címe, hívószáma vagy egyéb jelkódja van, amelyen, illetve amelynek segítségével szinte bármikor elérhetjük (lakáscíme, lakás- és munkahelyi telefonja, mobilszáma, faxszáma, üzenet-rögzítője, villámpostacíme stb.), s ezeket rendelkezésünkre is bocsátja, sőt bizonyos fokig még divat is ezek felsorolása, megjelölésükre nemigen találhat jobb szót, szóalakot, mint ezt, mégpedig többnyire így, többes számban: *elérhetőségeim*.

Hogy ez nehézkes, nyakatekert volna? Ugyan miért is volna az? Akkor a *közérthetőség, munkalehetőség* szót legalább ilyen

mértékben nehézkesnek kellene tekintenünk, s mégsem tesz-
szük, mert nem érezzük annak. Hogy magyartalan volna?
Dehogysis az! Éppen nyelvünk tömörségének egyik kifejező
példája ez a szóalak. Igen, tömörségének, amelyről jeles írónk
és esszéistánk, Németh László A magyar nyelv ereje s gyengéi
című tanulmányában történetesen így írt: „Ha az ember a ma-
gyar nyelv erejére gondol, alig juthat más eszébe, mint a tömör-
sége.” S még ezt is hozzáteszi: „A magyar nyelv ezt a tömörsé-
get elsősorban az igéjének köszönheti.”

Mindössze arról van szó, hogy az új keletkezésű szavak ál-
talában szokatlanok azoknak, akik még nem ismerik őket. Én
azonban nyelvészként még örülök is ennek a szónak, mert
szükség van rá, s mert tudom, hogy előbb-utóbb könnyen hoz-
zászokunk. A még bizonytalanoknak pedig Kazinczy egyik
epigrammájának erre a szintén rendkívül tömör, de a lényeket
kiválóan érzékeltető sorára hívom fel a figyelmét: „Az új, ha új
is, jó, ha jó.”

NEMTŐ

A közelmúltban egy diáklány hívott fel telefonon, mégpedig
azzal a kéréssel, hogy mondjam meg, hogyan keletkezett
nemtő szavunk, amelyre ő Határ Győző költőnknek egyik
versében bukkant rá. Mint megtudtam tőle, a vers címe is
Nemtő, s szerinte gyönyörű vers. Szótárainkból kiderítette,
hogy a *nemtő* valamiféle védőszellemet jelent, de eredetére is
kíváncsi.

Már az nagy öröm számomra, hogy van olyan fiatal is, aki
diszkózás, „csetelés” helyett szabad idejében, íme, verseket is
olvas, sőt csemegéz. Persze tudom, hogy ilyenek is vannak,
nem is olyan kevesen, de azért – vagy talán éppen ezért – szí-
vesen válaszolok kérdésére, abban bízva, hogy olvasóink kö-
zött is sokan vannak, akiket ez (is) érdekel.

Bármily meglepő is, *nemtő* szavunk egy sajtóhibának köszönheti létét, ugyanis Ambrosius Calepinus olasz tudós 1585-ben Lyonban kinyomtatott tiznyelvű szótárának, a nyelvtörténészek által csak *Calepinus* néven emlegetett szótárnak magyar részéből indult hódító útjára. A szótárban a 'szellem, őrzőszellem' jelentésű *genius* az a szó, amelyben ott találjuk mint magyar megfelelőt. Nyelvünkben latin eredetű műveltségyszóként él is 'a hely szelleme' értelmű *genius loci* kifejezés. Mivel a latin *genius* végső soron a 'szül, nemz' jelentésű latin *gignere* igével s a 'nem, nemzetség' jelentésű latin *genus* szóval függ össze, a 16. században élt Laskai Csókás Péter, a szótár magyar részének készítője jogosan és helyesen ajánlotta a *genius* magyar megfelelőjéül a *nemző* szót, csak hogy ez a szó egy furcsa, ma már inkább megmosolyogtató tévedés áldozata lett. A lyoni nyomdász ugyanis nem tudott magyarul, s valamilyen okból *t*-nek olvasva az áthúzott *z*-t a szót *nemző*-ből *nemtő*-vé formálta. Ezt a hibás alakot azután átvették más szótárak is, mert írók a *nem* és a *tő* főnév összetételének fogták fel, s ezért elfogadták a latin *genius* magyar megfelelőjéül.

A hiba utólag persze kiderült, de már későn. Az önálló életre kelt *nemtő* szót először Kazinczy barátja, Döme Károly kanonok használta 1815-ben, majd nagyjaink is, Madách, Jókai s főleg Vörösmarty. Ő olyan gyakran, hogy a Magyar Philosophiai Szemle című lap egyik nagy tanulmányában 1885-ben Kun Pál őt tekinti a szó megalkotójának.

Ebben tévedett a szerző, mert a *nemtő* letagadhatatlanul a francia nyomdász lelkén szárad, de nekünk nincs okunk panaszra. A *mentő* betűiből is kirakható *nemtő* végül is megfelelő rendeltetésének, s íme, még arra is érdemes volt, hogy a szavainkkal játszadoxni nagyon szerető s kiválóan tudó jeles költő még egy kedves versikét is írjon róla.

